Nadřazenost současnosti nad minulostí jako svatá pravda

*Po pětadvaceti letech od událostí roku 1989 žádejme
od dějepiscectví kritický náboj*

Pieter Lagrou

Následující esej je mírně dopracovanou verzí textu, který zazněl jako závěrečná přednáška velké mezinárodní konference „Evropa mezi válkou a mírem 1914–2004: Základní mezníky evropské historie 20. století“. Konference proběhla ve dnech 9. až 11. dubna 2014 v Praze za účasti plejády významných českých, slovenských i zahraničních historiků. Jejím hlavním tématem byla nejen významná kulatá výročí evropské a světové historie, jež na rok 2014 připadla, ale především způsoby, odlišnosti, podobnosti, kontroverze, s nimiž v různých zemích a různých kontextech nedávnou historii vnímáme, vysvětlujeme, využíváme či zneužíváme.

Spolu s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. se na pořádání konference podílely – organizačně či finančně – tyto instituce: německá Spolková nadace pro zpracování diktatury SED (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur), Evropské centrum Solidarity v Gdaňsku (Europejskie Centrum Solidarności), Evropská komise, Program Evropa pro občany (Europe for Citizens Programme), a především Evropská síť paměti a solidarity (European Network Remembrance and Solidarity – ENRS).

ENRS je významnou mezinárodní iniciativou, jež v posledních letech hraje v evropském – či zatím alespoň ve středoevropském – kontextu klíčovou roli při podpoře a organizaci mezinárodních projektů soustředěných na výzkum a dokumentaci evropské historie dvacátého století se zaměřením na období válek, na nedemokratické režimy

a na odpor proti útlaku. Každoročně (spolu)pořádá jednu velkou mezinárodní konferenci – Symposium evropských institucí zabývajících se dějinami 20. století (Symposium of European Institutions dealing with 20th Century History): v roce 2012 byl jejím dějištěm Gdaňsk, 2013 Berlín, 2014 Praha a v roce 2015 to je Vídeň. Každý rok na podzim organizuje ve Varšavě mimořádně podnětné konference věnované historické paměti (Genealogies of memory), pořádá a podporuje řadu dalších akcí, projektů a publikací, vydává časopis Remembrance and Solidarity Studies a mnoho dalšího. Členskými státy sítě jsou Německo, Polsko, Slovensko, Maďarsko a nejnověji Rumunsko. Klíčová je především polská a německá angažovanost.

Bohužel všechny české vlády v posledním desetiletí s umanutostí hodnou lepšího důvodu zapojení České republiky do Evropské sítě paměti a solidarity bojkotují. Zatímco naši polští kolegové dokázali svou iniciativou a úsilím (samozřejmě nejen v rámci ENRS, ale možná především tam) učinit z polských dějin a z polské historické paměti integrální součást evropské historické paměti, česká historie je (opět z mnoha důvodů, ale také kvůli ostentativní nespolupráci na projektu ENRS) vnímána v nejlepším případě marginálně.

Oldřich Tůma

Proč se věnujeme právě tomuto oboru? Oboru, který má co do činění nejen s evropskými dějinami všeobecně, nýbrž i s hromadnými zločiny spáchanými během dvacátého století. Když říkám „my“, mám na mysli sociální vědce, kurátory muzeí, dokumentaristy, pedagogy, úředníky Evropské komise a nejrůznějších národních a regionálních vlád, a konečně historiky. Mohou pro to existovat různá vysvětlení, nemůžeme je ale předkládat všechna najednou, je třeba postupovat pěkně po pořádku.

Náplň naší práce bychom mohli zaprvé pojímat tak, že budeme zmírňovat bolest obětí tím, že bychom vytvářeli prostor pro jejich příběhy a napomáhali tak k uznání jejich utrpení. Je pravda, že kolem nás ještě stále žijí ti, kteří přežili, jimž by bylo zapotřebí dopřát sluchu, avšak to se příliš často neděje. Diskurz o předávání statusu oběti z jedné generace na druhou je kapitola sama pro sebe, v níž jde o kolektivní identitu i historické nároky, a nikoli v první řadě o bezprostřední osobní utrpení.

Zadruhé, mohli bychom se vydávat jak za ochránce minulosti, tak i budoucnosti, což se obvykle vyjadřuje různě. Jeden způsob, jak to formulovat, je prostřednictvím až příliš často citovaného výroku amerického filozofa George Santayany: „Ti, kdo si nepamatují minulost, jsou odsouzeni k tomu, aby si ji zopakovali.“ Toto tvrzení je skutečně velmi zvláštní. Dějiny se nikdy neopakují. Touto větou jako by Santayana naznačoval cyklické pojetí času, které v dnešní době žádný historik nemůže brát vážně. Byla snad druhá světová válka opakováním první světové války? A pokud ano, došlo k ní proto, že by si ti, kteří ji zažili, ve dvacátých a třicátých letech první světovou válku již dostatečně nepamatovali? Dalším způsobem, jak k věci přistupovat, je kategorický imperativ paměti, *le devoir de mémoire* (povinnost pamatovat si).

Tato myšlenka je ještě podivnější. Základní psychologie nás učí, že zapomínání je přinejmenším tak důležité jako pamatování. Jedinec, který si všechno pamatuje, se musí nutně zbláznit. Paměť se neřídí povinností, nýbrž výběrem. Kterýkoli pozorovatel dění v současné kultuře bude souhlasit, že zapomínání dnes téměř určitě není nebezpečné. Místo rozsáhlého opomíjení minulosti teď spíše podle všeho zažíváme záchvat posedlosti pamětí. Za tím vším je něco velmi problematického, jako bychom stáli před dvojí volbou: „zapamatovat si“ – anebo „zapomenout“. Celý smysl vzpomínání tkví jen v soupeření o získání větší nebo menší pozornosti veřejnosti, nejde o případ „všechno, anebo nic“. Na co bychom měli vzpomínat v roce 2014? Na Sarajevo před sto lety? Či na Varšavu v roce 1944? Berlín 1989? Kigali 1994? Rozšíření Evropské unie v roce 2004? Paměť, jak vidíme, není ovládána kategorickým imperativem, ale koneckonců ani normálním politickým – a chtělo by se věřit, že demokratickým – procesem soupeření o pozornost veřejnosti stejně jako o granty z veřejných zdrojů, potřebné na vybudování příslušných památníků a muzeí, na pořádání velkolepých konferencí, hrazení inovativních paměťových aplikací pro chytré telefony, na internetové stránky, sbírky orální historie, učebnice a lesklé desky na spisy. A také na to, aby bylo možné unášet celé středoškolské třídy na nějaké povinné exkurze a přednášky.

A konečně zatřetí, budeme moci povšechněji ospravedlnovat naše úsilí skrývající se pod hlavičkou „Prevence“. Výchova k míru a toleranci je samozřejmě velmi vznešený cíl, ale je vůbec účinná? Účinek jakékoli léčby obvykle záleží na dávce podávaného léku. Kúra může být ovšem i kontraproduktivní, nebo dokonce fatální, pokud je dávka příliš silná. Což nás vrací zpět k našemu poslednímu tvrzení ohledně demokratických kritérií výběru, jaká minulost slouží vzdělávání pro lepší budoucnost. Nemám tu v prvé řadě na mysli soupeření mezi nacismem a stalinismem, holokaustem či ukrajinským hladomorem. Jenom se zdá, jako by ti, kteří učí míru a toleranci, zřídka kdy používali jako příklad oněch čtrnáct milionů Němců vyhnaných z jejich domovů po roce 1945 – z nichž tři miliony opustily Československo – a nikdy, pokud je mi známo, nepoužívají za příklad vyvraždění a vyhnání pěti milionů evropských muslimů v období let 1855 až 1923 z míst, jako je Krym, Rumunsko, Bulharsko, Srbsko a Řecko.

V podstatě ať říkáme cokoli – že si zasloužíme pozornost veřejnosti a financování z veřejných zdrojů, abychom mohli dělat to, co děláme – netvrdíme tím, že stojí za to mluvit o minulosti jen kvůli ní samotné, ale prohlašujeme, že stojí za to mluvit o minulosti v zájmu naší přítomnosti. Pak je zcela zřejmé, že rozličná minulost má různý dopad na naši přítomnost, což by bylo užitečné si přiznat. Nikdo, kdo sledoval zprávy v několika posledních týdnech, se nemůže tvářit, že připomínání památky dvacátého výročí genocidy ve Rwandě nemá politické pozadí. Ve hře je legitimita stále více diktátorské a osobní vlády Paula Kagameho a jeho politiky komemorace. Ve hře jsou rovněž sociální a politické vztahy v dnešní rwandské společnosti, vzájemné vztahy Rwandy s jejími sousedy po dvaceti letech trvající války, která přinesla více než tři miliony mrtvých, dále s jejím někdejší kolonizátorem Belgií i s ochráncem bývalého režimu Juvénala Habyarimany Francií. Bylo by obtížné předstírat, že diskuse o komunistické minulosti nemají okamžitý politický dopad

v Polsku, Rumunsku, Albánii, neškuli na Ukrajině. Jakákoli diskuse o budoucím vnitřním uspořádání a soužití v nástupnických republikách bývalé Jugoslávie je nesporně úzce spjata s debatami o dějinách Jugoslávie v devadesátých letech minulého století, ale rovněž v letech čtyřicátých, a dokonce ještě dříve. *Caudillo* Francisco Franco zemřel před čtyřiceti lety, nicméně spory o jeho historické dědictví doposud velmi ostře rozdělují španělskou politiku a společnost. Dokonce i v případě Itálie jsme nuceni připustit, že debata o odkazu fašismu je ještě stále do jisté míry součástí tamních politických rozprav (díky, pane Berlusconi).¹ V každém z těchto místních kontextů hrají zásadní roli sociální vědci, dále historikové, ředitelé muzeí, filmaři, státní úředníci a politikové z pozice kritických intelektuálů, a konečně i občané, kteří tudíž mají rovněž politickou úlohu.

To všechno by bylo mnohem méně samozřejmé, pokud bychom se o totéž pokusili při nahlížení na vichistický režim ve Francii, na dějiny třetí říše v Německu, na nacistickou okupaci v Belgii, v Nizozemí nebo Norsku, a dokonce ještě těžší, kdybychom se zabývali pamětí genocidy Židů tam, kde s ní neexistuje žádná místní zkušenost, dejme tomu ve Švédsku, Spojeném království či ve Spojených státech. V mnoha těchto případech hráli historici zásadní roli při vyvracení vyprávění vládnoucích elit, sledujících pouze vlastní prospěch, nicméně statečné bitvy těchto historiků jsou už minulostí.² Konrad Adenauer byl sice významný státník a veliký Evropan, avšak jeho dvojí politika ohlížející se za minulostí – jak *Vergangenheitspolitik* (politika minulosti), tak i *Geschichtspolitik* (politika dějin) – byla velmi problematická. Charles de Gaulle byl pravda mužem s pozoruhodnou vizí a odvahou, avšak jeho politika vztahující se k minulosti nebyla o nic lepší. V sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století existovala statečná generace historiků, kteří vedli čelní útok proti výroku *Wir haben es nicht gewußt* (my jsme o tom nevěděli) oné generace, která byla tehdy v Německu u moci, ať již na vládní, nebo na univerzitní úrovni. Mezitím jejich vrstevníci z řad francouzských historiků naprosto zbořili mýtus o francouzském národu sjednoceném v odboji proti fašismu a zároveň vyvrátili argument o historické oprávněnosti gaullistických vlád, složených z *Compagnons de la Libération*.³ Ti, kteří sváděli tento zápas o nový přístup k minulosti, byli odvážní, stáli v čele generační vzpoury, boje za otevření archivů, vedoucího až k evropskému hnutí za lidská práva svého druhu, díky němuž došlo k zapojení menšin (Židů, imigrantů), ale dokonce i většin (žen) do národních dějin, přičemž jejich boj se navíc dotkl některých dogmat studené války, zatímco ta ještě zuřila. Tato bitva byla čistě politická a její součástí byl požadavek, aby historie, uzurpovaná vládnoucími elitami a jejich politikou oficiální paměti, byla navráćena zpět k demokratické diskusi. Bitvy o paměť, které proběhly v posledních dvou

1 Viz FOCARDI, Filippo: *Il cattivo tedesco e il bravo italiano: La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*. Roma, Laterza 2013.

2 Viz LAGROU, Pieter: De l'histoire du temps présent à l'histoire des autres: Comment une discipline critique devint complaisante. In: *Vingtième Siècle*, č. 118 (duben–červen 2013), s. 101–119.

3 Nositelů Řádu osvobození (*L'Ordre de la Libération*), jednoho z nejvyšších francouzských státních vyznamenání (pozn. překladatelky).

desetiletích studené války v západní Evropě, pravděpodobně také přispěly k rozšíření propasti mezi Západem a středovýchodní Evropou, kde až do roku 1989 přetrvávalo oficiální dogma, třebaže již zatím ztratilo veškerou svou důvěryhodnost. Nicméně tato bitva byla sváděna velmi srdnatě a korunovalo ji vítězství. Byla důležitá, avšak historici by neměli být zaměňováni s nadšenci – účastníky rekonstrukcí významných historických bitev, provozujícími dojemného, avšak poněkud žalostného koníčka. Pojdme raději přejít k další bitvě.

Co činí z obvyčejného tvrzení tvrzení politické, je jeho zaujatost. Někaké tvrzení je politické, protože je kontroverzní, protože rozděluje, vytváří opozici. Tvrzení, že Země je kulatá, a nikoli placatá, tudíž není politickým tvrzením, snad možná s výjimkou některých lokalit biblického pásu amerického středozápadu.⁴ Podobně tvrdit, že antisemitská politika vichistické vlády byla její vlastní iniciativou, a nikoli ústupkem německému okupantovi, už není skutečným politickým tvrzením. Tvrdit, že německé obyvatelstvo vědělo, schvalovalo, profitovalo a podílelo se na rasistické politice nacistů, je stejně tak, ba dokonce v ještě menší míře politické. Tato tvrzení se nakonec stávají stereotypem, který spíše podtrhuje konsenzus, než aby způsoboval rozkol. Stávají se oslavou toho, co nás spojuje, a především pak oslavou nadřazenosti současnosti nad minulostí: Na této straně časové osy se nalézají demokracie, lidská práva a evropská integrace. Na druhé straně máme světové války, totalitní režimy, holokaust, otroctví a čarodějnictví. Dějiny jsou ve stále větší míře používány jako strašák. Člověk si přečte knihu věnovanou dějinám a zavírá ji s pocitem úlevy: „Mám to ale štěstí, že žiju právě dnes!“ Dějiny se pak stávají spíše ukolébavkou, než aby nás varovaly. Čím více si připouštíme, jak jsme byli v minulosti zlí, tím důrazněji konstatujeme, nakolik jsme se od té doby polepšili. Když francouzský pravicový prezident Nicolas Sarkozy nařídil, aby se dopis na rozloučenou napsaný komunistickým odbojářem před popravou četl nahlas ve všech francouzských třídách, zdálo se být samozřejmé, že politické spory ohledně vzpomínek na válečná léta ve Francii dospěly ke konci.

Debaty o paměti jsou tudíž aktuální, když se týkají sporného veřejného prostoru, a přestávají takovými být, když už tam nic sporného nezbývá. Avšak druh veřejného prostoru, jímž jsme se doposud zabývali, je národní veřejný prostor. Co se stane, pokud pozvedneme tyto debaty na evropskou úroveň, jelikož skutečně evropský veřejný prostor tu doposud neexistuje? Nakolik aktuální může být evropská politika paměti, schválená Evropskou komisí nebo Evropským parlamentem?

Problematickou spojitost mezi národními vzpomínkovými akcemi a evropskou politikou lze pozorovat na jednom příkladu z nedávné doby. V únoru loňského roku byla v národním vojenském muzeu v Bruselu, jež se nachází v jednom z nejznámějších bruselských parků Cinquantenaire, přímo naproti sídlu Evropské komise, Rady a Parlamentu, zahájena významná národní expozice věnovaná první světové válce, jejíž název zněl *'14–'18, c'est notre histoire* ('14–'18, to jsou naše dějiny). Podobně jako u většiny výstav má způsob, jakým je tu prezentována první světová války, své

4 „Biblický pás“ je neformální termín pro oblasti Spojených států s dominujícím vlivem evangelického konzervativismu (pozn. překladatelky).

silné stránky, ale i slabiny. V závěrečné sekci, která má být vrcholem celé návštěvy, dochází na vážně míněný, ale naprosto scestný výklad. Černobílý film představuje dobu následující po ukončení první světové války, poté co se v roce 1918 konečně odmlčí děla na západní frontě, až do konce dvacátého století, a to v až groteskně zrychleném sledu událostí: podpis Versailleské smlouvy, norimberské sjezdy nacistické strany, přepadení Polska, vyloďení Spojenců v Normandii, bránu osvětimského koncentračního tábora, atomový hřib nad Hirošimou, pád Berlínské zdi, propuštění Nelsona Mandely z vězení. Nato se obrazovka velmi pomalu zbarvuje do blankytné modři, rozblikávají se žluté hvězdy a předseda Evropské rady Herman van Rompuy spolu s předsedou Evropské komise José Manuelem Barrosem zaujímají místo na pódiu, aby převzali Nobelovu cenu míru za rok 2012 pro Evropskou unii. Dvacáté století v kostce: od Verdunu k Van Rompuyovi; anebo tomu máme rozumět jako alternativám: Van Rompuy – nebo Verdun, Barroso – nebo Birkenau?

Komise norského parlamentu udělující Nobelovu cenu za mír (*The Norwegian Nobel Committee*) je bezpochyby zavázána k podpoře míru, nikoli k psaní dobrého dějepisectví. V projevu u příležitosti předávání ceny za mír se říká: „Po dvou světových válkách v minulém století se svět musí odvrátit od nacionalismu a vydat se směrem k mezinárodní spolupráci. Byla vytvořena Organizace spojených národů. Byla přijata Všeobecná deklarace lidských práv. Pro Evropu, kde propukly obě světové války, musí být nový internacionalismus závaznou povinností. Musí stavět na lidských právech, demokracii a vymahatelných zásadách právního státu. A na hospodářské spolupráci zaměřené na to, aby se země v rámci evropského tržního prostoru staly rovnoprávními partnery. Tímto způsobem budou země vzájemně úzce propojeny, díky čemuž bude vznik nových válek naprosto vyloučen.“⁵ Tvrdit, že dějiny evropské integrace by byly poháněny pacifismem a prosazováním lidských práv, ovšem rozhodně nelze. Prosazování lidských práv a evropská hospodářská integrace probíhaly alespoň po dvě desítky let jako dva vzájemně naprosto nesouvisející procesy.⁶ První z nich započal v roce 1950 evropskou Úmluvou o ochraně lidských práv a základních svobod, jejímž naplňováním byla pověřena Rada Evropy, instituce nedisponující skutečnou světovou mocí. Druhý proces byl ustanoven Pařížskou smlouvou Evropského společenství uhlí a oceli v roce 1951 a výrazněji pak definován Římskými smlouvami z roku 1957, kdy byla založena Evropská společenství, instituce se skutečným vlivem ve světě, která se věnovala „hospodářskému a společenskému pokroku“, avšak zcela opomíjela lidská práva. Členové se zavázali k postupnému rušení omezení v mezinárodním obchodu, nikoli však k demokratickému vládnutí ani k respektování individuálních práv občanů příslušných zemí. Nic ve znění Římských smluv nemohlo zabránit generálu

5 Award Ceremony Speech: Presentation Speech by Thorbjørn Jagland, Chairman of the Norwegian Nobel Committee, Oslo, 10 December 2012. In: Nobelprize.org [online]. 2012 [cit. 2015-01-27]. Dostupné z: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2012/presentation-speech.html.

6 Viz FERNANDEZ-SORIANO, Victor: *Le fusil et l'olivier: L'Espagne franquiste, la Grèce des colonels et les droits de l'homme en Europe (1949–1977)*. Disertační práce na Svobodné univerzitě v Bruselu (*Université Libre de Bruxelles*), červen 2013.

Frankovi, aby požádal o členství, což také učinil. Francouzský ministr zahraničí Georges Bidault, muž s nepopíratelnou antifašistickou reputací jako někdejší předseda francouzské Národní rady odboje, pronesl již v roce 1947 slavný výrok: „Neexistují fašistické pomeranče, existují pouze pomeranče.“ Vyžádalo si to ze strany španělských a později řeckých exilových politiků a jejich spojenců dlouhou a vytrvalou kampaň, než se jim podařilo přesvědčivě dokázat, že Španělsko a po vojenském převratu v roce 1967 rovněž Řecko se nemohou stát členy Evropských společenství, dokud systematicky porušují nejzákladnější demokratická a lidská práva. Jak přesvědčivě ukazuje americký právní historik Samuel Moyn, lidská práva jako taková se neprosadila do politických programů hned po roce 1945, nýbrž teprve o třicet let později, v roce 1977, prostřednictvím helsinského Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Kromě uvedení chronologie na pravou míru Moyn rovněž zpochybňuje, že by diskurz o lidských právech mohl sloužit jako dostatečný politický program. Lidská práva, píše Moyn, se týkají „utrpení v cizině“, což by se nemělo zaměňovat s občanskými právy, která se týkají otázky „občanství ve vlastní zemi“. ⁷ Z historického hlediska lidská práva v jádru předešlého procesu evropské integrace nefigurovala. V politickém ohledu může Evropská unie v dnešní době chovat jiné ambice, než je zdržování se hrubého porušování lidských práv.

A jakpak je tomu s mírem a usmířením? Nelze popřít, že proces hospodářské integrace nepřímou přispěl k tomu, že mezi členskými státy Evropských společenství a později Evropské unie nedochází k ozbrojeným konfliktům. Cesta k tomu však rozhodně nebyla přímočará. Evropskému společenství uhlí a oceli šlo stejně tak o znovuvyzbrojení a vojenskou mobilizaci, jež byly namířeny proti Sovětskému svazu a jeho spojencům, jako o vzájemné usmíření mezi Německem a Francií. Ani pacifismus, ani odzbrojení nebyly v žádném případě na pořadu jednání. Také usmíření by bylo počátkem padesátých let poněkud předčasné, stačí se podívat na naprosté selhání Evropského obranného společenství. V očích francouzských a italských poslanců i jejich voličů představovala německá armáda stále ještě spíše nepřitele než nepostradatelného spojence v boji proti světovému komunismu. Dávat evropskou integraci do souvislosti především s prosazováním míru je, historicky vzato, stejně mylné jako ji spojovat s prosazováním lidských práv. Evropské vzpomínkové diskurzy se hodně točí kolem toho, čím nakonec evropská integrace nebyla, a jen málo říká o tom, co tvořilo jádro tohoto procesu: budování evropského sociálního státu.

Zdá se, že je skutečně těžké nazvat evropskou politiku zaměřenou na uhlí, ocel a zemědělství příběhem s dobrým koncem. Když se na věc podíváme z tohoto úhlu, evropská integrace působí spíše jako jistá podoba paliativní péče o nevyлéčitelně nemocné hospodářské sektory než jako prozíravý a dynamický proces. Dějiny Evropského společenství uhlí a oceli lze chápat v prvé řadě jako dějiny zavírání dolů a bourání oceláren. ⁸ Společná zemědělská politika dokázala za léta 1960 až 2000

7 MOYN, Samuel: *The last utopia: Human rights in history*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2010.

8 Viz VERSCHUEREN, Nicolas: *Fermer les mines en construisant l'Europe: Une histoire sociale de l'intégration européenne*. Bruxelles, P. Lang 2013.

spolykat mezi padesáti a osmdesáti procenty celkového evropského rozpočtu a v tomto mezidobí zredukovala podíl populace působící v zemědělství z třiceti na pouhý tři procenta. Avšak zpětná ekonomická přeměna hospodářského srdce průmyslové revoluce 19. století a – co je ještě důležitější – likvidace samozásobitelského zemědělského hospodaření výměnou za daleko rozsáhlejší a trvalejší zdroj chudoby v Evropě i mimo její hranice byly natolik hrozivé politické problémy, že jim evropské národní státy nedokázaly čelit samostatně. Vložily tak své prostředky do společné pokladny, aby mohly vybudovat evropský sociální stát, jenž by se dokázal vypořádat s těžkostmi upadání průmyslu a zemědělské reformy spravedlivějším, demokratičtějším a mírumilovnějším způsobem než kdekoli jinde. Stačí zmínit skutečnost, že heslo Leninových bolševiků proklamovalo výhradně pšedu a chléb, Mussoliniho polovojenské *squadri fascisti* si vybudovaly svou pověst sháněním chudých vesničanů, aby si na základě takzvaného Visocchiho dekretu zabrali pro hospodaření pšedu, kterou její majitelé neobdělávali; dále tu byla zemědělská reforma španělského premiéra Manuela Azani a role, kterou sehrála ve vypuknutí občanské války v zemi, a konečně všechny ty reformy, které uzákonili nebo přijali premiér Aleksandar Stambolijski v Bulharsku, maršál Józef Piłsudski v Polsku, král Zogu I. v Albánii, komunističtí vůdci Josip Broz Tito v Jugoslávii a Enver Hodža znovu v Albánii. Nemluvě o spojitosti mezi krizí venkova, nekontrolovanou urbanizací, partyzánskými guerillami a vojenskými diktaturami v Latinské Americe. Avšak v tomto případě se jedná o příběh, o němž se doposud v expozicích muzeí, učebnicích a děkovných projevech při příležitosti udílení Nobelových cen mlčí.

Jak by mohlo dějepiscectví s odstupem čtvrtstoletí od roku 1989 znovu získat svůj kritický náboj? Západoevropské rozpravy o událostech roku 1989 se vyznačují samolibým tónem: „Vy, braši, jste zažívali v minulosti temnou noc, komunismus a totalitní režim, železnou oponu a všechny tyhle věci. Vítejte ve světlé současnosti, ve které jsme my měli to štěstí žít od roku 1945.“ A především: „Žádné strachy, my vám vysvětlíme, jak ta současnost funguje.“ Vhodnější by ovšem byl sebekritičtější přístup ke zmíněným událostem: v první řadě, co se týká roku 1989, my jsme ani netušili, že by ty události mohly být na obzoru. Nikdy předtím nebylo tolik sociologů, ekonomů, historiků, „kremlologů“, zahraničněpolitických analytiků a agentů výzvědných služeb placeno příslušnými veřejnými orgány, aby podrobně zkoumali vnitřní záležitosti cizích zemí, jak tomu bylo v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. Nikdy předtím neměly sociální vědy tolik sebedůvěry ve vlastní schopnosti předkládat příslušné prognózy společenského a politického vývoje. A nikdy předtím neutrpěly takové fiasko. V tomto případě nešlo ani tak o do očí bijící kolektivní neschopnost jako o do očí bijící nevhodné koncepční nástroje, počínaje modelem totalitního státu. Idea totalitního státu vycházela ze srovnání s něčím mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem, a toto srovnání hrálo důležitou roli při odhadu konce takového státu, tedy toho, jak bude probíhat. Z nacistického Německa vyplynulo vcelku ohromující ponaučení, že vznik domácího disentu nebo vzpoura jsou v totalitním státu nemyslitelné. Jak jinak si vykládat skutečnost, že Německo bojovalo téměř až k vlastnímu zániku v době, kdy jediným možným

výsledkem byla jeho porážka? Dvě třetiny německých válečných ztrát připadají na období mezi červencem 1944 a květnem 1945, a – narozdíl od roku 1917 – obyvatelstvo nedalo najevo ani náznak protestu. Absolutní ovládnání veřejného mínění a drakonické represe, to by mohlo být odpovědí na tuto záhadu. Ještě lépe nám pomáhají vysvětlit kolektivní chování Němců značně oprávněná očekávání totální odplaty – jinými slovy, ostatní nám budou dělat to, co jsme jim dělali my, a v takovém případě je boj na život a na smrt přijatelnou volbou. Nicméně tato očekávání se v analýzách konce německé války nebrala do úvahy. Když člověk vycházel z toho, že stojí před srovnatelným nepřítelem, zdálo se očividné, že od něj může očekávat i srovnatelnou strategickou volbu: pouze totální vojenská porážka a bezpodmínečná kapitulace by mohly tuto hru ukončit. Jednání s totalitním nepřítelem – vzpomeňme na Mnichov 1938 – nebo spoléhání na vnitřní dissent se pak jevilo jako naivní nebo nebezpečný blud a v každém případě ztráta času. Naprosto stejní vědci, kteří se neobtěžovali ani sebemenším pokusem o analýzu kolektivního selhání západních sociálních věd, pokud šlo o předpověď zhroucení komunistických režimů v roce 1989, nicméně okamžitě a velmi dychtivě nabídli své odborné znalosti v roli „tranzitologů“: netušili jsme sice, že se to blíží, ale naprosto dokonale víme, jak se se vším poprat.

Oslavy událostí roku 1989 jako obyčejného vítězství lidských práv nad diktaturou tudíž nestačí k plnému pochopení místa, které zaujímají v dějinách dvacátého století. Můžeme přepsat historii sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, jako by se jednalo o předeheru k definitivnímu kolapsu v roce 1989, nicméně podaří se nám to pouze za předpokladu, když dokážeme, že příčiny krizí v komunistických státech platí pouze a výhradně pro ně. Stejná desetiletí byla ovšem také obdobím přetrvávajících hospodářských a politických krizí v západní Evropě. Navzdory přesvědčování oněch samozvaných „tranzitologů“ byl model, který se pokoušeli prodat do ciziny, doma zcela zpochybněn. Evropa, tak jak se objevila po roce 1989, byla zcela novou Evropou, což se ovšem týkalo i Západu. Národní politika v zemích jako Itálie, Nizozemí, Rakousko a Francie se změnila k nepoznání. Evropská integrace doznala významné proměny, a to díky dvěma událostem – politickému sjednocení Německa a vytvoření Evropské měnové unie. Tvzení, že Západ jednoduše a triumfálně vyvezl svůj politický a hospodářský model na východ, je tvrzení ideologické, nikoli historické.

Jak tedy učinit z evropského vzpomínání na dvacáté století politicky relevantní diskurz, schopný zapojit se do debaty, která by nebyla pouhou pro každého přijatelnou a sebechvalnou oslavou? Pro začátek bychom se měli pokusit oprostit od metanarace, jejímž prostřednictvím se soudobé dějiny Evropy redukuje na zdoluhavý zápas mezi demokracií a jejími nepřáteli. Demokracie není ustálenou formou vládnutí vynalezenou v roce 1789, která pak trvala dvě stě let, než v roce 1989 dosáhla konečného triumfu a zvítězila nad svými nepřáteli. Demokracie je křehký kompromis protichůdných principů: suverenity lidu a práv jednotlivců, nacionalismu a univerzalizmu. Chováme sice odpor k brutalitě vlád většin nad menšinami, ale stejně tak nedůvěřujeme takové demokracii, která by se omezovala na režim ústavních práv jednotlivců a konečné rozhodčí řízení by ponechávala raději soudům

než parlamentům. Velkým úkolem pro Evropskou unii v dnešní době a zároveň pro každý demokratický stát, který je její součástí, není ani tolik vymezovat se negativně proti zlým duchům minulosti jako přijít s novými kompromisy mezi právy jednotlivců a suverenitou lidu. Pokud bude Evropská unie pouhou soustavou společných norem a negativních svobod lidských práv, neschopnou zároveň sestavit ambiciózní program občanských práv, a pokud bude i nadále nezpůsobilá poskytnout to, co bylo klíčem k jejímu úspěchu, totiž nikoli prosazování míru a lidských práv, nýbrž vybudování evropského sociálního státu včetně suverenity lidu nad tržními silami, pak ve výsledku bude připomínat napoleonskou Evropu – převratnou éru, která nám dala metrický systém, občanský a trestní zákoník, nikoli však suverenitu lidu. Nadcházející volby do Evropského parlamentu se tak mohou proměnit ve Waterloo Evropské unie, tedy bitvu, kterou bychom jen neradi rekonstruovali.

Z angličtiny přeložila Marzia Patonová